

Bartłomiej Oręziak, Dorota Sobczak, Klaudia Łuniewska, Joanna Repeć*
**Sprawozdanie z Międzynarodowej Konferencji
Naukowej „*The punishment of negationism*”,
Warszawa, 7–8 października 2019 r.****

W dniach 7–8.10.2019 r. na Uniwersytecie Warszawskim odbyła się międzynarodowa konferencja naukowo-badawcza zatytułowana „*The punishment of negationism*”. Wydarzenie zostało zorganizowane przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości (IWS) w ramach projektu badawczego pt. „Polski wkład w rozwój międzynarodowego prawa karnego, w tym wkład w sądenie zbrodni międzynarodowych”, którego realizację zapewnia Centrum Analiz Strategicznych IWS.

Pierwszy dzień konferencji otworzył Dziekan Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, dr hab. Daniel Przastek, który powitał zgromadzonych gości w imieniu całego kierownictwa Uniwersytetu Warszawskiego, życząc wszystkim udanych i owocnych obrad.

Gości w imieniu całego kierownictwa UW powitał również Dyrektor Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, dr Marcin Wielec. Wskazał, że należy zwrócić szczególną uwagę na znaczenie procesu poddawania pod analizę prawniczą regulacji prawnych nienależących do krajowego porządku prawnego, które mają na celu polepszenie kształtującego się ustawodawstwa i korzystanie z osiągnięć legislacyjnych innych państw. Ujęcie komparatystyczne pozwala na wymianę doświadczeń związanych z regulacjami oraz praktyką funkcjonującą w porządkach prawnych poszczególnych krajów. Doktor M. Wielec zwrócił też uwagę, że współpraca w tym zakresie oraz wzajemna analiza prawna mogą doprowadzić do wypracowania przepisów umożliwiających skuteczniejszą ochronę tych wartości oraz przeciwdziałanie przyczynom przestępczości. Na koniec Dyrektor IWS-u raz jeszcze życzył zgromadzonym gościom, aby obrady były owocne w przemyślenia oraz refleksje, a podjęte w trakcie dyskusji rozważania natchnęły ich do poszukiwania nowych rozwiązań i możliwości.

* Mgr Bartłomiej Oręziak jest doktorantem w Katedrze Ochrony Praw Człowieka i Prawa Międzynarodowego Humanitarnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska, ORCID 0000-0001-8705-6880, e-mail: boreziak@gmail.com; mgr Dorota Sobczak jest absolwentką Wydziału Prawa i Administracji Katolickiego Uniwersytetu im. Jana Pawła II w Lublinie, Polska, e-mail: dorotasobczak94@gmail.com; Klaudia Łuniewska jest studentką Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska, e-mail: klaudialuniewska97@gmail.com; Joanna Repeć jest studentką Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska, e-mail: repecjoanna@gmail.com

** Data zgłoszenia tekstu przez autorów: 8.06.2020 r.; data przyjęcia tekstu przez redakcję do publikacji: 16.06.2020 r.

Jako kolejny wystąpił mgr Bartłomiej Oręziak, który przybliżył zgromadzonym ekspertom założenia Projektu badawczego, w ramach którego została zorganizowana konferencja naukowa. Przedmiotowy projekt został poświęcony wkładowi polskich naukowców w rozwój międzynarodowego prawa karnego i polskich doświadczeń w dziedzinie sądownictwa oraz w innych formach międzynarodowego rozwiązywania przestępstw. Należy dodać, że kluczowym aspektem realizacji projektu jest upowszechnianie i promocja osiągnięć Polski w dziedzinie międzynarodowego prawa karnego. B. Oręziak wskazał także na fakt, że rozpowszechnianie wiedzy i osiągnięć w tej dziedzinie może w szerokim spektrum wpływać na zapobieganie przyczynom przestępczości oraz przyczynić się do minimalizacji i eliminacji negatywnych zjawisk, które zagrażają pokojowi w kraju, i na świecie. Osądzanie międzynarodowych zbrodni takich jak ludobójstwo lub zbrodnie przeciwko ludzkości pozostaje wciąż aktualną kwestią. Polskie instytucje takie jak sądy, prokuratura czy Instytut Pamięci Narodowej (IPN) szukają nowych rozwiązań. Niewątpliwie ważna jest analiza funkcjonowania regulacji prawnych obowiązujących w innych krajach pod kątem możliwości ich zastosowania w polskim porządku prawnym.

Na koniec głos zabrała dr hab. Patrycja Grzebyk, Koordynator Projektu, która wskazała na potrzebę zorganizowania konferencji. Po wskazaniu tematyki prelekcji zaprosiła wszystkich na I Panel konferencji.

Pierwszą prelegentką panelu była Agnieszka Bieńczyk-Missala z Uniwersytetu Warszawskiego, która wygłosiła referat pt. *Causes and Consequences of Negationism*. A. Bieńczyk-Missala wskazała, że negacjonizm jest odrzuceniem prawdy – empirycznie weryfikowalną rzeczywistością, która utrudnia pojednanie między sprawcami i ofiarami, i może się przyczynić do promowania przemocy. Przyczyny negacjonizmu są różne, można wśród nich wymienić takie motywy jak: kulturowy, polityczny, ekonomiczny i psychologiczny. Analiza negacjonizmu na poziomie indywidualnym oraz grupowym wskazuje wszystkie pragnienia uniknięcia lub zminimalizowania odpowiedzialności za przestępstwa. Może to oznaczać chęć manipulowania pamięcią i reinterpretowania historii. Może to być również wynikiem antysemityzmu oraz uprzedzeń na tle rasowym, narodowym i etnicznym lub przejawem ujawnia postawy promującej ideologie prowadzące do przemocy.

Jako kolejna wystąpiła Sévane Garibian z Uniwersytetu w Genewie, która przedstawiła referat pt. *Some Reflections on the Perinçek v. Switzerland case before the European Court of Human Rights*. Prelegentka omówiła przede wszystkim wyrok Perinçek przeciwko Szwajcarii wydany 17.12.2013 r. przez Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC). Sprawa dotyczyła skazania w Szwajcarii tureckiego polityka za publiczne wyrażanie poglądu, że masowe deportacje i masakry na Ormianach w Państwie Ottomańskim w 1915 r. i w kolejnych latach nie stanowiły ludobójstwa. Trybunał wskazał, że nie było konieczne pociąganie skarżącego do odpowiedzialności karnej. Prelekcja S. Garibian koncentrowała się na przytoczeniu argumentów przedstawionych przez ETPC, który odrzucił szwajcarskie jurysdykcje karne. Następnie podczas wystąpienia panelistka wskazała, dlaczego ocena Trybunału jest wątpliwa zarówno z prawnego, jak i filozoficznego punktu widzenia. Zwróciła ona uwagę na nieścisłości i paradoksy.

Następnie głos zabrał Piergiuseppe Parisi z Uniwersytetu w Trento, który zaprezentował referat pt. *The Obligation to Criminalise Historical Denialism in a Multilevel Human Rights System*. Zdaniem prelegenta międzynarodowe prawo dotyczące praw człowieka nie uznaje za obowiązek penalizacji zbrodni międzynarodowych. Taki obowiązek bowiem nadmiernie ograniczyłby zakres prawa do wolności wypowiedzi, który uznaje ograniczenia tylko w szczególnych przypadkach. P. Parisi przytoczył także decyzję numer 2008/913/WSiSW wydaną przez Radę Unii Europejskiej. Jego zdaniem utworowano drogę do rosnącej już akceptacji kryminalizacji negacji, uzasadnienia lub trywializacji holokaustu oraz innych przestępstw międzynarodowych.

Drugi panel rozpoczął Alexander Tsesis z Uniwersytetu Loyola w Chicago, który wygłosił referat pt. *Genocide Denial and Genocide Negation*. Panelista odniósł się do Instytutu Pamięci Narodowej. W swoim wystąpieniu A. Tsesis wskazał, że w przeciwieństwie do przepisów dotyczących prawa pamięci w krajach takich jak Niemcy, Austria i Francja – polska ustawa o holokauście karze każdego, kto powie, że naród polski lub Rzeczpospolita Polska jest odpowiedzialna za holokaust popełniony w Polsce przeciwko Żydom. Prelekcja polegała na wskazaniu oraz rozróżnieniu między narodami przepisów przeciwko zaprzeczaniu ludobójstwu i tym, które regulują pamięć o honorze narodowym. Zdaniem prelegenta w polskim prawie występują pewne nieścisłości.

Jako kolejna wystąpiła Aleksandra Gliszczyńska-Grabias z Polskiej Akademii Nauk. Prelegentka zaprezentowała referat pt. *The Jurisprudence of the European Court of Human Rights in the Area of Europe’s Totalitarian Past – selected examples*. Zdaniem prelegentki jest tak, że kiedy historia i pamięć o przeszłości zostaną poruszane na sali sądowej, często sędziowie zmuszeni są wcielić się w rolę historyków. Tym samym sędziowie dokonują swego rodzaju „oceny historii”. Jednak sytuacja ta jest jeszcze trudniejsza, jeśli odniesiemy to do międzynarodowych sądów i trybunałów, w których zasiadają sędziowie z różnych krajów, reprezentujący także inne poglądy na wydarzenia historyczne. Dlatego też starają się oni unikać w szczególności takich sytuacji, kiedy odnosi się to bezpośrednio do tematów związanych z historią poszczególnych krajów. Panelistka przedstawiła w swoim wystąpieniu niektóre decyzje i wyroki Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, w których odnoszono się do tematów związanych z dziedzictwem historycznym. Co interesujące, niektóre z nich były decydujące w uzasadnieniu i decyzji podjętej przez Trybunał, a niektóre przypadki, pomimo istnienia znaczącego uwarunkowania historycznego nie zostały uznane za wystarczająco znaczące, aby wpłynąć na ostateczne zdanie sądu. Podsumowując, linia podziału jest bardzo często usytuowana pomiędzy przeszłością faszystowską/nazistowską a stalinowską/komunistyczną.

Kolejnym prelegentem był Marcin Górski z Uniwersytetu Łódzkiego, który przedstawił referat pt. *The Art of Negationism. Balancing Freedom of Artistic Expression and the Right to Truth?* W swoim wystąpieniu wskazał on, że negacjonistyczna mowa jest przejawem aktywnego aspektu wolności słowa. Może być ona także analizowana w kontekście wolności wypowiedzi artystycznej. Nasuwa się tu kilka pytań, na które należy odpowiedzieć. Pierwsze pytanie dotyczy tego, czy mowa negacjonistyczna jest zawsze stwierdzeniem faktu lub może stanowi opinię? Jeśli mowa negacjonistyczna jest stwierdzeniem faktu – to czy społeczeństwo jest

uprawnione do wyrzucenia mówcy? Interpretacja wydarzeń historycznych to trudny i często złożony wysiłek. Jednak z drugiej strony istnieje ryzyko możliwości zniekształcenia wiedzy o historii. Drugi element analizy, który przedstawił panelista, dotyczył sytuacji członka widowni: czy jest on uprawniony do otrzymania prawdziwych informacji czy jakichkolwiek wiadomości? Pojawia się także pytanie, czy ma on prawo otrzymywać informacje negacjonistyczne? W kolejnej części wystąpienia M. Górski spróbował odpowiedzieć na pytanie, czy negacjonizm może być traktowany jako wyraz artystyczny? Na koniec przedstawiono również wpływ charakterystycznych cech wyrazu artystycznego na prawną ocenę negacjonisty.

Następnie wystąpił Mattias Fahrner z Uniwersytetu w Konstancji, który wygłosił referat pt. *Back to the Roots – The Obligation (s) to Punish Negationism in Germany*. Kryminalizacja negacjonizmu w Niemczech była wielokrotnie narażona na fale ataków. Miało to miejsce od samego początku – nie tylko przez konkretnych propagandystów politycznych, ale także przez uczonych walczących o powrót do demokracji. Ciekawym punktem wyjścia do stawianych pytań była kwestia znaczenia kary negacjonizmu w Niemczech. Poszukiwanie korzeni nie tylko prowadzi do uzasadnienia, ale także do obowiązku ukarania negacjonizmu. Z jednej strony konieczne jest zbadanie zakresu oraz realizacja zobowiązań do karania negacjonizmu na mocy prawa międzynarodowego i unijnego. Z drugiej zaś strony – powstaje pytanie, w jakim stopniu niemiecki system konstytucyjny sam zobowiązuje ustawodawców i sądownictwo do ukarania negacjonizmu.

Trzeci panel otworzyli Vassilis P. Tzevelekos z Uniwersytetu w Liverpoolu oraz Dimitrios Kagiarios Uniwersytetu w Exeterze, którzy wspólnie zaprezentowali referat pt. *The Contribution of the Greek Legal Order to the Shaping of International Standards Pertaining to the Criminalisation of Negationism*. W swoim wystąpieniu wskazali na tendencję dotyczącą praw człowieka pojawiającą się w prawie międzynarodowym i prawie europejskim. Ich zdaniem wymaga się od państw karania negacjonizmu za pomocą prawa krajowego, co dowodzi, że nie ma skryzalizowanych międzynarodowych zasad negacjonizmu, które generowałyby określone standardy postępowania w celu zakazania lub kryminalizacji różnych wypowiedzi. Zdaniem prelegentów, jeśli nie ma regulacji prawnej na poziomie międzynarodowym, wówczas należy zwrócić uwagę na praktykę państwową. Przedmiotowa praktyka jest bowiem kluczowym elementem kształtującym międzynarodowe standardy. Prelekcja odnosiła się w dużej mierze do greckiego porządku prawnego i jego krytycznej analizy. W swoim wystąpieniu prelegenci odnieśli się do sprawy Richtera. W Grecji zgodnie z art. 2 ustawy 927/1979 zmieniającej ustawę 4285/2014 za przestępstwo uznawano m.in. zaprzeczanie ludobójstwu, zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości jako poparcie lub trywializację takich przestępstw. Przepis ten został wykorzystany do ścigania profesora historii, Heinza Richtera za treść jednej z jego książek. Jako historyk został on oskarżony o trywializację zbrodni wojennych popełnionych przez nazistów okupujących Grecję podczas drugiej wojny światowej. Ostatecznie profesor Richter został uznany za niewinnego, a greckie prawo zostało uznane za niekonstytucyjne, natomiast jego sprawa służy jako przykład do określenia interakcji między swobodą akademicką i negatyzyzmem.

Następnie wystąpił Athanasios Chouliaras z Helleńskiego Uniwersytetu Otwartego, który wygłosił referat pt. *Criminalizing negationism in Greece: legislative choices*

and judicial application. W swoim wystąpieniu prelegent odniósł się do kwestii związanych z przestępczymi rodzajami mowy nienawiści i negacjonizmu. Panelista wskazał także warunki i granice kryminalizacji mowy nienawiści i negatyizmu w europejskim porządku publicznym. Przytoczył również orzecznictwo ETPC. W tym kontekście prawo karne, które transponowało decyzję ramową 2008/913, analizuje grecki porządek prawny, podkreślając prawodawstwo wyborów dokonanych w przypadku negacjonizmu.

Kolejną prelekcję pt. *Penalizing statements about the past in Turkey* przedstawiła Grażyna Baranowska z Polskiej Akademii Nauk. Prelegentka w swoim referacie wspomniała znanego pisarza i laureata Nagrody Nobla w dziedzinie literatury z 2006 r. Orhana Pamuka. Pisarz ten powiedział w jednym z wywiadów, że w Turcji zginęło 30 tysięcy Kurdów i milion Ormian. Po wydaniu tego oświadczenia postawiono mu zarzuty karne. Ostatecznie sprawa została wycofana, a przepis prawa karnego (art. 301), na podstawie którego został oskarżony stał się znany i uznano go za jeden z najbardziej represyjnych „praw pamięci”. Przepis ten był wykorzystywany do ścigania osób odwołujących się do historycznych wydarzeń. G. Baranowska poinformowała, że w Turcji obowiązują różne przepisy karne, które są wykorzystywane do ścigania oświadczeń o przeszłości analizy praktyki sądowej.

Jako następny głos zabrał Charis Papacharalambous z Uniwersytetu Cypryjskiego, który wygłosił referat pt. *Incrimination of Negationism: Doctrinal and Law-Philosophical Implications*. Prelegent przedstawił doktrynalne i filozoficzno-prawne implikacje kryminalizacji negacjonizmu. Wskazał także na tematy z zakresu prawa karnego, którymi należy się zająć. A są to w szczególności: rozszerzenie sankcji karnych na etapy rzeczywistej szkody, podobnie jak w przypadku przestępstw z nienawiści; charakter aktu dotyczącego jego niebezpieczeństwa, tj. dotyczącego zasadności abstrakcyjnego zagrożenia; podobieństwo i różnica „negacjonizmu”; wreszcie myśli o symbolicznym prawie karnym i charakterze dobra prawnego, którym ma być chronione oskarżenie o negacjonizm; pytanie o stosowność prawa karnego, jako narzędzia zapobiegawczo walcząc z „moralnymi potworami” jako wrogami.

Drugi dzień konferencji rozpoczął się od referatu Ireneusza Kamińskiego z Polskiej Akademii Nauk, który zaprezentował referat pt. *Debates over history and the European Convention on Human Rights*. Europejski Trybunał Praw Człowieka (i istniejąca Komisja Europejska ds. Praw Człowieka) orzekła w wielu sprawach dotyczących tematów historycznych. Przytoczono jeden wyrok, w której skarżący powołali się na art. 10 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC), który chroni wolność wypowiedzi. Trybunał w tym przypadku skorzystał również z art. 17 zawierającego tzw. klauzulę buforową. Prelegent w swoim wystąpieniu wskazał, że sprawy historyczne dotyczą kwestii interesu publicznego, co oznacza, iż zostaje zapewniony wyższy poziom ochrony i wynikający z tego margines uznania dla państw jest bardzo wąski lub wręcz nie istnieje. Wszystkie sądy zarówno krajowe, jak i sam Trybunał w Strasburgu nie powinny, zdaniem I. Kamińskiego, zostawać arbitrami rozstrzygającymi kontrowersyjne sprawy historyczne. Wszystkie perspektywy, nawet drugorzędne i ekstrawaganckie, powinny wejść na poziom publiczny, na którym sprawdzana jest ich prawdziwość.

Jako kolejny wystąpił Konrad Burdziak z Uniwersytetu Szczecińskiego, który wygłosił referat pt. *Negationism and Polish criminal law – dogmatic considerations*. W swoim wystąpieniu odniósł się on do kwestii negacjonizmu w polskim prawie karnym. Jego zdaniem jest ona ściśle związana z obecnym art. 55 ustawy z 18.12.1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹, zgodnie z którym: „Kto publicznie i wbrew faktom zaprzecza zbrodniom, o których mowa w art. 1 pkt 1, podlega grzywnie lub karze pozbawienia wolności do 3 lat. Wyrok podaje się do wiadomości publicznej”. W art. 55 ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej spotykamy się z trudną do interpretacji normą, a jej obecny kształt może stanowić podstawę do nadużyć ze strony sprawcy i organów ścigania. W referacie została poddana analizie także nowelizacja ustawy o IPN z 2018 r., a dokładniej art. 55a i 55b przedmiotowej ustawy.

Następnym prelegentem był Nedžad Smailagić z Uniwersytetu w Zagrzebiu, który przedstawił referat pt. *Denial of Atrocity Crimes Committed in the Former Yugoslavia: Criminal Law and Transitional Justice Considerations*. W referacie zbadał on, jaki wpływ ma zaprzeczanie zbrodniom okrucieństwa we wspólnotach krajów byłej Jugosławii, w których przestępstwa te zostały popełnione. Dokonał też charakterystyki sposobu, w jaki obowiązuje prawo karne oraz jak mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego rozwiązują ten problem. Prelegent poddał analizie prawo międzynarodowe dotyczące walki z bezkarnością oraz dokonał analizy porównawczej ustawodawstwa, praktyki i próby kryminalizacji zbrodni okrucieństwa w Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Kosowie, Macedonii Północnej, Czarnogórze, Serbii oraz na Słowenii.

Potem głos zabrała Veronika Bílková z Uniwersytetu Karola w Pradze. Prelegentka wygłosiła referat pt. *Punishment of Negationism – Czech Experience*. W referacie poddała ona analizie doświadczenia Czech związane z zastosowaniem § 405 Kodeksu karnego. W wystąpieniu V. Bílková skupiła się na przytoczeniu argumentów uzasadniających wprowadzenie tego przepisu do czeskiego ustawodawstwa i scharakteryzowaniu orzecznictwa związanego z wdrożeniem omawianego przepisu.

Następnym panelistą był Tamás Hoffmann z Węgierskiej Akademii Nauk, który zaprezentował referat pt. *Punishment of Negationism in Hungarian Criminal Law – Theory and Practice*. Przedstawił w nim rozporządzenie węgierskie dotyczące „zaprzeczania ludobójstwu i innym zbrodniom przeciwko ludzkości popełnionych przez narodowego socjalistę i reżimy komunistyczne”. Ustawodawstwo kryminalizujące odmowę uznania Holokaustu zostało po raz pierwszy przyjęte na początku 2010 r. T. Hoffmann przeanalizował historię prawodawstwa z 2010 r. i późniejszych ustaw. Postarał się także dokonać oceny, w jakim stopniu ustawa może być postrzegana jako „prawo pamięci”.

Jako kolejny głos zabrał Bogusław Lackoroński z Uniwersytetu Warszawskiego, który wygłosił referat pt. *Civil Law Protection of the Reputation of the Republic of Poland and the Polish Nation in the Light of Art. 53o–53q of the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation – selected issues*. W swoim wystąpieniu odniósł się on do nowelizacji ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko

¹ Dz.U. z 2018 r. poz. 2032 ze zm. – dalej ustawa o IPN.

Narodowi Polskiemu. Referat odnosił się do wybranych zagadnień, w tym także do art. 53o–53q tej ustawy budzących poważne wątpliwości. Zdaniem prelegenta pojawiają się problemy w trakcie interpretacji art. 53o–53q, które mają charakter proceduralny.

Następnie wystąpiła Aleksandra Mężykowska z Polskiej Akademii Nauk i Ministerstwa Spraw Zagranicznych, która przedstawiła referat pt. *History distortion cases – protection of personal rights of victims of mass violations of human rights in the jurisprudence of the ECtHR*. Zdaniem A. Mężykowskiej prawnicy poświęcają niewiele uwagi na dyskusje dotyczące ochrony praw osób, które osobiście ulegają negatywnym stwierdzeniom. Ofiary często traktują wyrażone opinie jako naruszenie ich praw osobistych takich jak godność lub dobre imię. W referacie przedstawiono kwestię ochrony ich praw z perspektywy orzecznictwa ETPC. Ponadto, poddano analizie potrzebę zagwarantowania praw ofiarom. Badanie dowiodło, że ochrona oferowana w ramach EKPC jest niezadowalająca.

Jako kolejny referat pt. *Civil responsibility in the context of Holocaust denial and memory laws in Germany and Poland* wygłosił Klaus Bachmann z SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego. Jego zdaniem, podczas gdy niemieckie ustawodawstwo zapobiegające negowaniu Holokaustu było częściowo zainicjowane przez cywilne procesy sądowe, Polska dopiero niedawno próbowała wprowadzić stosunkowo szerokie koncepcje obywatelskiej odpowiedzialności za prawo pamięci. Referat w głównej mierze polegał na porównaniu istniejącego ustawodawstwa niemieckiego do polskiej ustawy o IPN i obowiązujących w Polsce norm prawnych.

Ostatnim prelegentem był Andrii Nekoliak z Uniwersytetu w Tartu. Przedstawił on referat pt. *Regulating Historical Memory through Civil Responsibility for Negationism: the Case of (Un)empowered norms in Ukraine?* Referat zawierał przegląd ustawodawstwa ukraińskiego dotyczącego kary za mowę historyczną w kraju. Omówiono pojęcie „prawa pamięci” przed przystąpieniem do analizy ram prawnych dotyczących ściślejszego negacjonizmu. Panelista przedstawił także Prawo holodomorskie (2006 r.) i Prawo Freedom Fighters (2015 r.) dotyczące zagadnień pamięci historycznej Ukrainy.